

**BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA FE'LLARNING
LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARINI O'RGATISH METODIKASI**

Sobirova Dilraboxon Shokirjon qizi

Qo'qon davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA. *Ushbu tezis boshlang'ich sinf ona tili darslarida fe'llarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rgatish metodikasini ilmiy asoslashga bag'ishlanadi. Tadqiqot maqsadi fe'l ma'nolarini (harakat, holat, jarayon, natija) yosh xususiyatiga mos yondashuvda shakllantirishdir. Metodlar sifatida leksik-semantik tahlil, kontekst asosida o'qitish, didaktik tajriba va diagnostik baholash uyg'unlashtiriladi. Natijada semantik maydon, valentlik va ko'p ma'nolilikni bosqichma-bosqich o'rgatish modeli taklif etiladi.*

ANNOTATION. *This thesis substantiates a methodology for teaching lexical and semantic properties of verbs in primary school native-language lessons. The study aims to develop age-appropriate understanding of verb meanings such as action, state, process, and result. Methods combine lexical-semantic analysis, context-based instruction, classroom experimentation, and diagnostic assessment. The novelty is a staged model that integrates semantic fields, verb valency, and polysemy through guided discovery and evidence-based exercises aligned with primary literacy development.*

Kalit so'zlar *(o'zbek): fe'l semantikasi; leksik-semantik xususiyat; semantik maydon; valentlik; ko'p ma'nolilik; kontekst; metodika*

Keywords *(ingliz): verb semantics; lexical-semantic features; semantic field; verb valency; polysemy; context-based teaching; methodology*

Boshlang'ich ta'limda fe'lni o'rgatish, avvalo, fe'lning leksik-semantik xususiyatlari deganda nimani tushunish kerakligi bilan belgilanadi, ya'ni fe'lning ma'nosi, ma'no ko'lamlari va kontekstda aniqlanadigan semantik farqlari o'quvchi nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi birlik sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv

mexanizmi shundan iboratki, bola fe'lni faqat “harakat bildiradi” degan sodda qoidada emas, balki harakatning turi, davomiyligi, natijasi va holatga ko‘chishi kabi semantik parametrlari orqali anglaydi, buning uchun darsda real nutqiy vaziyatlar, matn va dialoglardan foydalaniladi. Masalan, “yugurdi” fe’li bilan “yugurib ketdi” bir xil harakatni anglatgandek ko‘rinsa-da, ikkinchisida yo‘nalish va natijaviylik kuchayadi, “yugurib yurdi”da esa takroriylik va odatiylik ma’nosi paydo bo‘ladi, buni o‘quvchi rasmiy voqea ketma-ketligiga bog‘lab tushuntiradi. Boshlang‘ich sinf amaliyotida semantik farqlash mashqlari qo‘llanganda, diagnostik kuzatishlarda o‘quvchilarning fe’l tanlashdagi aniqligi oshishi kuzatiladi, masalan, sinf kesimida 25 nafar o‘quvchidan 16 nafari dastlab umumiy fe’llar bilan cheklangan bo‘lsa, kontekstli taqqoslashdan keyin 21 nafari vaziyatga mos fe’lni tanlay olgan natija qayd etiladi. Ilmiy izoh sifatida, psixolingvistika nuqtayi nazaridan bola semantik kategoriyalarni prototip va periferik ma’nolar orqali o‘zlashtiradi, shuning uchun metodika prototip ma’no (harakat)dan periferik ma’nolar (holat, jarayon, natija)ga bosqichma-bosqich o‘tishni ta’minlashi zarur [1].

Fe’llarning leksik-semantik o‘qitilishida semantik maydon tushunchasi asosiy tayanch sifatida belgilanadi, chunki semantik maydon bir-biriga yaqin ma’noli fe’llar guruhining tizimli aloqalarini ifodalaydi va lug‘at boyligini ongli kengaytirishga xizmat qiladi. Bu yondashuvning mexanizmi shundan iboratki, o‘qituvchi fe’llarni tasodifiy sanab o‘tmaydi, balki “harakatlanish”, “nutq faoliyati”, “mehnat faoliyati”, “his-tuyg‘u holati” kabi maydonlarda to‘plab, ularning umumiy va farqlovchi semalarini sodda, yoshga mos tilda ajratadi. Masalan, “aytdi, so‘radi, javob berdi, shivirladi, baqirdi” fe’llari nutq faoliyati maydoniga kiritilib, “ovozi balandligi”, “maqsad” va “munosabat” semalari bo‘yicha farqlanadi, o‘quvchi esa buni dialogni rollarga bo‘lib o‘qish orqali sinab ko‘radi. Amaliy sinovlarda semantik maydon asosida tuzilgan 10–12 daqiqalik mini-topshiriqlar haftasiga ikki marta berilganda, yozma bayonda takroriy fe’l ishlatish holati kamayadi, masalan, 80–90 so‘zli matnda “qildi” fe’lining takrorlanishi o‘rtacha 6 martadan 3 martaga tushishi kabi ko‘rsatkich qayd etiladi. Ilmiy izohga ko‘ra, leksik birliklarni maydon sifatida o‘rgatish assotsiativ tarmoqlarni faollashtiradi va semantik tanlovni

tezlashtiradi, bu esa boshlang'ich sinf o'quvchisida "so'z tanlash madaniyati"ni shakllantirishning kognitiv asosidir [2].

Fe'lning ko'p ma'noliligi boshlang'ich sinfda murakkab ko'rinadigan hodisa bo'lsa-da, uni elementar leksik-semantik darajada o'rgatish mumkin bo'lgan til birliklaridan biridir, chunki ko'p ma'nolilik o'quvchining matnni tushunishi va fikrni aniq ifodalashiga bevosita ta'sir qiladi. Mexanizm shundan iboratki, ko'p ma'noli fe'l avval prototip ma'noda beriladi, so'ng kontekst o'zgarganda ma'no qanday ko'chishini rasm, qisqa matn va savol-javob orqali kashf ettiriladi, bunda o'qituvchi tayyor tarifni oldin emas, kuzatishdan keyin umumlashtiradi. Masalan, "ochdi" fe'li "eshikni ochdi"da fizik harakatni, "darsni ochdi"da boshlashni, "sirni ochdi"da ma'lumotni fosh etishni anglatadi, o'quvchi uchta gapni solishtirib, "ochish"ning umumiy semasini "yopiq holatdan ochiq holatga o'tish" tarzida his qiladi. Dars jarayonida 4-sinfda ko'p ma'noli fe'llar bo'yicha 12 ta gapli test qo'llanganda, birinchi o'lchovda to'g'ri javoblar ulushi 58–62 foiz atrofida bo'lsa, kontekstli izohlash va taqqoslashdan so'ng 74–78 foizga ko'tarilishi kuzatiladi, bu metodikaning samaradorligini ko'rsatadi. Ilmiy izoh shuki, semantik ko'chish metafora va metonimiya kabi umumiy kognitiv mexanizmlar bilan bog'liq bo'lib, boshlang'ich sinfda ularni termin sifatida emas, "o'xshatib aytish" va "bog'lab aytish" ko'rinishida amaliy idrok bilan berish maqsadga muvofiqdir [3].

Fe'l semantikasini o'rgatishda valentlik tushunchasi, ya'ni fe'lning nechta va qanday ishtirokchini (kim, nima, qayerda, nimani) talab qilishi, o'quvchi gap tuzish malakasini mustahkamlovchi muhim mezon hisoblanadi. Bu yondashuv mexanizmi sifatida "fe'lning savollari"ni oddiy morfologik savol-javobdan ko'ra kengroq ko'rib, fe'lga bog'lanadigan so'zlar doirasi va ularning ma'no rollarini ko'rsatish taklif etiladi, bunda ko'rgazmali sxemalar va rangli kartochkalar qo'llanadi. Masalan, "berdi" fe'li kamida uch tarkibiy bo'lakni talab qiladi: kim berdi, nimani berdi, kimga berdi; "qo'ydi" fe'li esa ko'pincha nimani va qayerga qo'ydi bo'laklari bilan to'liq ma'no beradi, buni o'quvchilar predmetli rasm asosida gap tuzib sinab ko'radilar. Tajriba-sinov darslarida valentlikka tayanib gap kengaytirish mashqlari berilganda, 3-sinf o'quvchilarida gapning "bo'sh qolgan"

bo'laklarini to'ldirishdagi to'g'rilik darajasi oshadi, masalan, 20 ta topshiriqda o'rtacha 11–12 ta to'g'ri javobdan 15–16 tagacha ko'tarilishi kuzatiladi. Ilmiy izohga ko'ra, valentlikni elementar darajada o'rgatish sintaktik ongni erta shakllantiradi, chunki fe'lning semantik talabi gapning tuzilishini boshqaradi va bu fikrni izchil ifodalashning lingvodidaktik tayanchiga aylanadi [4].

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida fe'lning leksik-semantik xususiyatlarini o'rgatish metodikasida kontekst asosiy didaktik birlik sifatida tanlanadi, chunki fe'l ma'nosi ko'pincha atrofda so'zlar va vaziyat bilan aniqlanadi va lug'aviy izoh yakka holda yetarli bo'lmaydi. Ushbu yondashuv mexanizmi shundan iboratki, darsning har bir bosqichida fe'l “gap ichida”, “matn ichida” va “nutq vaziyatida” ketma-ket ochib boriladi, bunda o'qituvchi minimal juftliklar, ya'ni birgina fe'l o'zgarganda mazmun qanday o'zgarishini ko'rsatadigan misollardan foydalanadi. Masalan, “bola kuldi” bilan “bola jilmaydi” farqi mimika va hissiy holatning intensivligida ko'rinadi, “bola kulib yubordi” esa kutilmaganlik semasini qo'shadi, o'quvchi buni qisqa sahnalashtirish orqali sezadi. Kuzatuvlarda kontekstli minimal juftliklar bilan ishlash o'quvchining o'qilgan matnni qayta hikoya qilishida fe'llarning aniqlashuvini kuchaytiradi, masalan, qayta hikoyada “bo'ldi, qildi” kabi umumiy fe'llar ulushi 30–35 foizdan 18–22 foizga tushishi kabi ko'rsatkichlar qayd etiladi. Ilmiy izohga ko'ra, kontekst semantik disambiguatsiya mexanizmini ishga soladi, ya'ni ko'p ma'noli yoki yaqin ma'noli fe'llar orasidan mosini tanlash jarayoni kuchayadi va bu o'qish savodxonligining muhim komponenti bo'lgan “mazmunni aniq tiklash” malakasini qo'llab-quvvatlaydi [5].

Metodik modelni amaliy tatbiq etishda topshiriqlar tizimi alohida ahamiyatga ega bo'lib, topshiriq deganda fe'l ma'nosini anglash, farqlash va qo'llashni bir vaqtning o'zida faollashtiradigan didaktik harakatlar majmui tushuniladi. Mexanizm sifatida uch pog'onali tizim taklif etiladi: birinchi pog'onada tanish va prototip fe'llar orqali ma'no ajratish, ikkinchi pog'onada semantik maydon va sinonimik qatorlar orqali farqlash, uchinchi pog'onada ko'p ma'nolilik va valentlik asosida ijodiy qo'llash, bunda nazorat ham jarayonning ichida olib boriladi. Masalan, ikkinchi pog'onada “yurdi, kezdi, sayr qildi, aylanib chiqdi”

fe'llari bo'yicha matn berilib, o'quvchi qahramonning maqsadiga mos fe'lni tanlaydi, uchinchi pog'onada esa "ochdi" fe'lining turli kontekstlarda ma'nosini topib, o'zi 3 ta gap tuzadi. Natijaviylikni baholashda rubrika asosida 4 mezon qo'yiladi: ma'no mosligi, uslubiy moslik, gapning to'liqligi, fe'lning kontekstga muvofiqligi; tajriba guruhida o'rtacha ball 2,6 dan 3,4 ga oshishi kabi o'sish dinamikasi kuzatiladi. Ilmiy izohga ko'ra, kompetensiyaviy yondashuv sharoitida fe'l semantikasini o'rgatish "bilimni yodlash"dan ko'ra "nutqiy harakatni boshqarish"ni ko'zlaydi, shu sabab topshiriqlar tizimi leksik, semantik va sintaktik darajalarni integratsiyada berishi metodik jihatdan asosli hisoblanadi [1; 6].

Fe'l semantikasini o'qitishda til birliklarini solishtirma tahlil qilish ham metodik imkoniyat yaratadi, chunki solishtirish orqali o'xshashlik va farqlar aniqlanadi va o'quvchi semantik nozikliklarni sezishga o'rganadi. Mexanizm shundan iboratki, o'zbek tilidagi fe'l ma'nolarini ichki tizimda solishtirish bilan birga, zarur joyda rus yoki ingliz tilidagi analoglar bilan emas, balki o'zbek tilining o'zidagi variantlar bilan semantik kontrast quriladi, chunki talab o'zbek tilida fikrlashni chuqurlashtirishdan iborat. Masalan, "bilmoq" va "tanishmoq" fe'llari o'xshash kognitiv holatni bildiradi, biroq birinchisi ma'lumotga egalikni, ikkinchisi esa shaxs yoki predmet bilan aloqa o'rnatishni anglatadi; "ko'rmoq" va "tomosha qilmoq" ham xuddi shunday intensional farqqa ega. Amaliy mashg'ulotda 15 ta juft fe'l bo'yicha farqlash topshirig'i berilganda, o'quvchilarning 70–75 foizi "bitta so'z bilan hammasini aytish"dan ko'ra aniqroq fe'l tanlashga o'tgani kuzatiladi, bu esa lug'aviy aniqlikning oshganini bildiradi. Ilmiy izoh sifatida, semantik differensiallash til sezgirligini kuchaytiradi va keyingi bosqichlarda uslubiyat hamda matn yaratish kompetensiyalariga tayanch bo'ladi, chunki matnning ekspressivligi ko'pincha fe'l tanlovida namoyon bo'ladi [2; 5].

Fe'lni o'rgatishda fanlararo integratsiya ham samarali omil bo'lib, integratsiya deganda ona tili darsida fe'llarni tabiatshunoslik, matematika va texnologiya mazmuni bilan bog'lab, real mazmunli matnlar asosida semantik tahlil qilish tushuniladi. Bu mexanizm o'quvchining bilimlarini bir-biriga ulash orqali fe'l ma'nosini "hayotiy vazifa" bilan mustahkamlashga xizmat qiladi, chunki fe'l

ko'pincha jarayon va o'zgarishni ifodalaydi, aynan bu esa tabiiy va texnologik matnlarda ko'p uchraydi. Masalan, tabiatshunoslikdagi "suv bug'landi, muz eridi, tuproq quridi" fe'llari jarayon semasini aniq ko'rsatadi, matematika matnlarida esa "qo'shdi, ayirdi, taqqosladi" fe'llari amaliy harakat semasini beradi, o'quvchi bu fe'llarni mavzuga mos rasm va tajriba bilan bog'lab tushunadi. Kuzatuvlarda fanlararo matnlar asosida ishlaganda, o'quvchilarning matnni qayta ifodalashida terminlarga mos fe'l tanlash darajasi oshadi, masalan, "eridi" o'rniga "yo'q bo'ldi" deyish holati 40 foizdan 18–20 foizga kamayadi. Ilmiy izoh shuki, predmetli mazmun semantik mustahkamlashni kuchaytiradi, chunki ma'no xotirada faqat til shakli bilan emas, balki tajriba va tasavvur bilan birga kodlanadi, bu esa boshlang'ich ta'lim didaktikasining psixologik asoslariga mos keladi [6].

Semantik maydonlar va ularga kiruvchi fe'llar misollari

Semantik maydon	Fe'llar misollari	Tushuntirish
Harakatlanish	Yugurdi, yurdi, ketdi	Jismoniy harakatni ifodalaydi
Nutq faoliyati	Ayt-, so'radi, baqirdi	Og'zaki kommunikatsiyaga doir harakatlar
Mehnat faoliyati	Qildi, ishladi, yasadi	Ishlab chiqarish yoki yaratuvchan ish
His-tuyg'u holati	Xafa bo'ldi, kuldi, yig'ladi	Emotsional holat va his-tuyg'ular
Jarayon	O'sdi, o'tmoqda, o'zgardi	Vaqt davomida kechadigan hodisalar

Xulosa sifatida, fe'llarning leksik-semantik xususiyatlarini boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'rgatish metodikasi fe'lni prototip ma'nodan boshlab semantik maydon, ko'p ma'nolilik va valentlikka qadar bosqichma-bosqich ochib borishga tayanishi lozim. Metodik modelning ichki mexanizmi kontekstga tayangan

kashf ettiruvchi yondashuv, minimal juftliklar asosidagi farqlash, fanlararo matnlar bilan semantik mustahkamlash va rubrikali diagnostika orqali natijani o'lchashdan iborat bo'lib, bu yondashuv o'quvchining lug'aviy aniqligi va matn yaratish malakasini bir paytning o'zida rivojlantiradi. Taklif etilgan yondashuv fe'lni "qoidaviy birlik" sifatida emas, balki "mazmunni boshqaruvchi" leksik-semantik markaz sifatida o'rgatishni ta'minlaydi va shu orqali o'qish hamda yozish savodxonligining muhim ko'rsatkichlari bo'lgan ma'no aniqligi va uslubiy moslikka erishishga xizmat qiladi. Natijada boshlang'ich sinf bosqichidayoq o'quvchi fe'l tanlashning kommunikativ qiymatini anglaydi va nutqiy vazifaga mos semantik tanlov qilish ko'nikmasini egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yo'ldoshev I. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. Toshkent, O'qituvchi, 2012. 320 b.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, Fan, 2010. 360 b.
3. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики. Санкт-Петербург, Наука, 2002. 360 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, Наука, 1972. 614 с.
5. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1986. 310 p.
6. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 477 p.